
*Ваше Преосвеиштенство,
Поштовани господине Градоначелниче Ниша,
Поштовани господине Ректоре Универзитета у Нишу,
поштоване даме и господо,
драге колегинице и колеге,*

Наслов овогодишње средишње теме традиционалне научне конференције која окупља научнике из Србије, региона и Европе под називом „Ниш и Византија“ је *Стефан Немања између Истока и Запада*. То је један од могућих погледа на Стефана Немању као на средишњу личност једног доба, готово читавог столећа српске и регионалне историје, чије почетне и исходишне тачке деле бројне, некад и епохалне промене. Јубилеј 900 година од Немањиног рођења само је повод за подсећање на значај ове личности, а разлози за истраживачке залете у Немањино доба српске историје стоје изван свих пригодних датума – с једне стране, они леже у значају ове преломне епохе и огромној улози саме Немањине личности у њој, а с друге у чињеници да многа питања, важна за дубље разумевање процеса и догађаја, остају и даље без сигурних а често и било каквих одговора.

Иако је Немањина личност засенила свако колективно историјско сећање на епоху која му је претходила, његово породично порекло још увек је недовољно расветљено. Управо то питање показује актуелност и научну заснованост овако назначене теме скупа. Неколико деценија пре Немањиног рођења, средином 11. века, тачније од 1054. године, дотадашња језичка и културолошка подела јединственог хришћанског света почела да поприма обриси значајне и све дубље – а нико није могао ни да претпостави у којој мери дуготрајне – доктринарне, еклесиолошке и најзад политичке поделе, која је појмовима Исток и Запад дала трајни цивилизацијски карактер. Трајни и општи у мери да се данас ти појмови најшире употребљавају без посебног објашњења. Немањин је живот од рођења до смрти био пут по зони додира Запада и Истока, зони чије су линије раздвајања биле променљиве, али су се управо за његовог живота све више продубљивале и устаљивале. Важан научни проблем постојања или непостојања континуитета између Србије какву је средином 10. века описао византијски цар Константин Порфирогенит и Србије с краја 11. века

чије су средиште савремени византијски писци видели у Расу стоји у основи сваког покушаја да се осветли преднемањићка прошлост Срба, а тиме и појава оснивача најзначајније српске династије сагледа у одговарајућем контексту. Међутим, ни на та питања још увек није дат потпунији одговор. Како се питање црквене јурисдикције после 1054. одразило на српске области? Да ли је пад Раса под власт Дукље, негде око 1082. године, довео и до укључивања истоимене области у римокатоличку јурисдикцију, што би, уколико је одговор потврдан, значило да је тек поновно византијско освајање Раса око 1122. године створило услове за повратак православног епископа на своју столицу? То су само нека од важних питања којима желимо да означимо постојање значајних празнина на слици која представља данашњу научну реконструкцију Немањине прошлости.

Немањино доба било је обележено ривалством два Римска царства, касније названа Византијским и Немачким. Немању је византијски цар Манојло Комнин на једном састанку у околини Ниша произвео у обласног владара, можда 1155. године, а први данас познати Немањини подух-

Стефан Немања – св. Симеон, рад Ђорђа Зографског, трећа деценија XX века, црква Св. Пантелејмона у Нишу

вати који су томе уследили јесу подизање односно обнављање цркава у оближњој Топлици, свакако уз садејство византијског епископа Ниша. Управо је Немањин ктиторски чин, сам по себи пројава владареве пастирске улоге, изазвао противљење Немањине браће на челу са великим жупаном Тихомиром, из данас недовољно јасних разлога, и њихов сукоб, који се завршио Немањиним заточењем, чудесним избављењем и доласком на трон великог жупана, како се сматра, 1166. године. Данас изгледа да царев избор Немање није морао да значи и искључивање остале његове браће, чији је положај обласних владара морао потврдити Манојло Комнин као врховни господар Србије, чији су положај у Србији онога времена сви они договали управо Манојлу Комнину, али је само за Немању извесно да је његова политичка делатност била усмерена на одбрану западне границе православне Охридске архиепископије, на потискивање римокатоличког утицаја који је из Угарске ишао преко претходне генерације великих жупана, оне гране српске владарске породице која је била у блиским сродничким везама са угарским краљевима. Немања је везама личне зависности и верности православној цркви припадао свету Византијског царства али се у променама односа снага приближавао и Немачком царству, тражећи за себе и своју државу место у светском поретку владара и држава. У таквим околностима град Ниш није био само природна геополитичка тачка чувеног сусрета Стефана Немање и немачког цара Фридриха Барбаросе 1189. године. Немањин избор Ниша за будућу престоницу био је део визије о једној другачијој држави, чије ће се владарско средиште сада налазити у урбаној средини, у „славном граду“, како каже Немањин биограф, на раскрсници међународних путева а не у сигурности тешко проходних планина. Тих година Немања је одбацио однос потчињености према византијском цару и узео титулу самодржца, словенски еквивалент римске царске титуле императора, односно автократора, идеолошки израз апсолутне власти, ограничене само простором и Божијим законима. Предузевши низ освајања дотадашњих византијских области, према истоку до Софије и Велбужда, на југоистоку су она обухватила појас од Врања преко Скопља и Полога до Призрена, укључујући и Липљан, а на југу византијску провинцију Дукљу и Далмацију, са средиштем у Котору. У освојеним областима престало је спомињање византијског цара као владајућег, а уведено Немањино. Тих година започео је и изградњу своје најзначајније задужбине у отачаству, манастира Студеница. Вазални однос о којем је Немања преговарао са Барбаросом 1189. године био је добровољно а не принудно потчињавање, успостављање односа у хијерархији независних владара, другачији тип односа зависности од оног који су велики жупани имали према византијском цару. Огромно проширење државе и титула самодржца били су, како се испоставило после изгубљене битке на Морави против трупа византијског цара Исака II Анђела 1191. године, привремена тековина, али се исто тако показало да ни повратак на стари модел односа из времена Манојла Комнина више није могућ. Немања и његова држава су још дубље и чвршће постали део византијског света, сада у положају само формалне зависности а фактичке независности, оличене између осталог и у раду владареве канцеларије, која је сада издавала

хрисовуље, акте највишег владарског ранга, попут оних које су издавали византијски цареви. Немању, који се повукао с престола и замонашио у својој задужбини Студеници, наследио је 1196. године средњи син Стефан, ожењен византијском принцезом, носилац једне од највиших цариградских дворских титула, титуле севастократора, која је показивала његово место али и место Србије у систему породичне власти византијског цара. Још је снажнији израз тренутне припадности али и трајног уласка у византијску православну цивилизацију представљала изградња манастира Хиландар 1198. године, коју је монах Симеон, некадашњи велики жупан Стефан Немања, предузео заједно са најмлађим сином монахом Савом, пред сам крај земаљског живота. Убрзо после своје смрти 13 (26) фебруара 1199. године, монах Симеон пројавио се као мироточац и био препознат и прослављен као светитељ.

Овако укратко оцртан владарски пут Стефана Немање пружа извесну представу о његовом кретању између два света али и о припадању њима, назначући и оно најважније - својеврсну својеврсну синтезу оног неспојивог али и нераздвајног, дату као јединствени одговор личности на изазове свога времена. Он је и данас видљив у оновременој црквеној уметности као највишем изразу политичке теологије. С тим у вези, ово уводно слово завршићу познатим и често навођеним редовима академика Јованке Калић: „У византијски замишљеном простору и романичком поимању облика и скулптуре, Студеница је на уметнички начин сажела историјске проблеме Немањине епохе, у време када је Србија битку за самосталност већ била добила. А пут до тога није био једноставан.“

*др Срђан Пириватрић,
Византолошки институт САНУ, Београд,
(Говор са свечанаг отварања симпозијума
„Ниш и Византија XIII“)*